

ПОДІЛЬНІСТЬ ОСНОВ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Досліджено питання характеру подільності основ слів іншомовного походження в українській мові. Автор визначає критерії подільності основ іншомовних слів та характеризує ступені їх подільності.

Ключові слова: *подільність основи, корінь, афікс, регулярні та унікальні морфемі, зв'язані та вільні корені.*

Коновченко Е.В. *Членимость основ слов иностранного происхождения в украинском языке. Анализируется вопрос о характере членимости основ слов иностранного происхождения в украинском языке. Автор определяет критерии членимости основ иностранных слов и характеризует ступени их членимости.*

Ключевые слова: *членимость основы слова, корень, аффикс, регулярные и уникальные морфемы, связанные и свободные корни.*

Konovchenko O.V. *The segmentation of the foreign words stems in the Ukrainian language. The question about the character of the foreign words stems segmentation in the Ukrainian language is analyzed. The author defines the criteria of the foreign words stems segmentation and characterizes the steps of its segmentation.*

Keywords: *segmentation of the word stem, root, affix, regular and unique morphemes, bound and free roots.*

Процес освоєння запозичених слів супроводжується неоднаковим ступенем розпізнання на українському мовному ґрунті їхньої морфемної будови. Це залежить від того, чи може мовець виокремити в основі таких запозичень принаймні одну таку частину, яка функціонує із тим самим значенням в іншому лінгвістичному оточенні, тобто морфему.

Питання про те, яка саме морфема – коренева чи афіксальна – слугує відправною точкою для виділення та осмислення морфем у складі основ іншомовних слів, неоднозначно вирішують у мовознавстві. Це зумовлено тим, що в мовознавчій літературі склалися дві протилежні точки зору на те, які слова вважати подільними, а які – ні. Зокрема Г.О. Винокур запропонував уважати головним критерієм подільності слова повторюваність кореня як головної морфемі слова; О.І. Смирницький висловив припущення, що подільними також є слова типу *малина* – з унікальним коренем та повторюваним афіксом. Ця так звана «суперечка про малину» викликала спроби визначити ступені подільності основ питомих слів на шкалі «основа подільна – неподільна». Таких ступенів подільності було запропоновано від трьох (Г.П. Циганенко) до восьми (Л.А. Бикова, М.В. Панов). Своєрідним підсумком таких спроб стало твердження, що «неперехідної межі між подільними й неподільними основами не існує, оскільки мінімальний ступінь подільності межує з неподільністю» [9]. Що стосується подільності основ слів іншомовного походження й, зокрема, термінів, то питання тут ускладнене тим, що, на думку деяких дослідників, терміни іншомовного походження, які в загальнолітературній мові є неподільними, у вузькоспеціалізованій сфері є явно членованими [8]. Одним із критеріїв подільності основ іншомовних

термінів учені визначають і повторюваність афіксальної морфемі навіть за умови унікальності кореня. Саме ці суперечливі питання потребують уточнення, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

До питання подільності основ слів зверталось багато дослідників, серед них В.С. Гімпелевич, З.С. Лошнова, І.В. Муромцев, З.А. Потіха, М.М. Шанський, Н.О. Янко-Триницька. Питання подільності основ іншомовних термінів досліджене менш ґрунтовно. Можемо назвати розвідки Л.П. Крисіна, Є.А. Карпіловської, Л.О. Шкатової, на які ми будемо спиратися в нашому дослідженні.

Мета статті – з'ясувати, який критерій є основним для визначення подільності основ іншомовних слів, зокрема й термінів, і дослідити характер набутої ними подільності.

Як і щодо питомих слів мови, до питання критеріїв подільності основ слів іншомовного походження, за визначенням Є.А. Карпіловської, у мовознавчій літературі сформувалися два підходи: кореневоорієнтований та афіксоорієнтований [2].

Представники першого підходу, до яких ми зараховуємо З.А. Потіху, М.М. Шанського, головним критерієм подільності основ запозичень називають повторюваність кореня. На їхню думку, подільним слід уважати таке іншомовне слово, яке в системі мови-реципієнта має спільнокореневе запозичення; причому кореневий елемент функціонує як вільний чи зв'язаний (*бронх-ит* при *бронх*, *опон-ент* при *опон-увати*) [6: 66; 4: 135]. Якщо ж така умова не задовольняється, іншомовні слова слід розглядати як неподільні (*доцент*, *аморфний*, *реабілітувати*) [6: 66]. Отже, на думку цих дослідників, унікальних коренів не існує. Є.А. Карпіловська вважає цей підхід «особливо надійним для аналізу будови основи іншомовних слів, оскільки саме корінь або, точніше, та початкова частина слова (бо корені слів у мові-джерелі запозичення і в українській мові далеко не завжди тотожні), слугує відправною точкою для виділення і осмислення післякорневих елементів у ньому» [2], а «афікси покликані лише уточнити, спеціалізувати семантику кореневої частини слова, а якщо не виділений корінь, то що ж тоді уточнює афікс...?» [2].

Прибічники другого підходу, до яких належать Л.П. Крисін, З.С. Лошнова, Л.О. Шкатова та ін., розглядають кореневі та афіксальні морфемі як рівноправні, вважаючи, що в іншомовному слові можливо виділити афікс за умови його повторюваності в ряді слів із спеціалізованим значенням. Таким чином, на їхню думку, кореневий елемент може бути унікальним. За такого підходу подільними вважають основи слів, хоча б одна частина яких повторюється в будь-яких інших основах, співвідносних із поданою за значенням [3]. Відповідно Л.П. Крисін вважає подільними основи таких іншомовних слів, у яких виділяються: 1) спільний (семантично й фонетично) афікс й унікальний корінь (*фут-бол*, *волей-бол*, *бейс-бол*); 2) спільний афікс і зв'язаний регулярний корінь (*нарко-ман*, *мело-ман* – *наркотик*, *мелодія*; *шовін-ізм* – *шовін-іст*, *ценз-ор* – *ценз-ура*); 3) і афіксальний, і кореневий елемент, причому останній існує в системі мови-реципієнта як самостійне слово, тобто вільний корінь (*монтаж-ер* – *монтаж*, *диплом-ант* – *диплом*) [3].

На підставі цього дослідники пропонують розрізнати ступені подільності іншомовних слів. Зокрема, Н.О. Янко-Триницька розмежує повну, достатню й недостатню подільності. Повна подільність (вільна та зв'язана) характерна для основ, у яких обидві частини – і корінь, і афікс – є регулярними (*марин-ад – марин-ува-ти*). Достатня подільність (вільна та зв'язана) характерна для основ, які містять регулярний корінь та унікальний афікс (*ваз-он*). Недостатня подільність спостерігається в основах, у яких наявний регулярний афікс та унікальний корінь. Мовознавець вирізняє тут насамперед недостатню подільність, підтриману повною подільністю інших слів (поділ за аналогією: *ентомолог, орнітолог, міколог* до *єгиптолог, тюрколог*). Така подільність зумовлена, по-перше, наявністю в мові значної кількості спільноафіксальних слів із повною подільністю основи; по-друге, вузькою спеціалізацією однотипних утворень. Другим видом є недостатня подільність, не підтримана повною подільністю (*стипендія, премія, пенсія*), яка, по суті, межує з неподільністю [9]. Тобто мовознавець визнає можливість виділення унікального кореня, якщо виділення афікса підкріплене повною подільністю спільноафіксальних слів, але ступінь такої подільності буде менший.

Є.А. Карпіловська зосереджує увагу на ступенях подільності основ за позичених композитів, співвідносячи їх із ступенями подільності основ Н.О. Янко-Триницької. Зокрема дослідниця розрізняє основи: а) неподільні (= недостатня подільність, не підтримана повною подільністю, за Н.О. Янко-Триницькою: *рангоут, шпангоут; цейтнот*); б) умовно подільні (= недостатня подільність, підтримана повною подільністю, за Н.О. Янко-Триницькою: *бомонд* пор. *демімонд; ядташ* пор. *патронташ* (елементи можна осмислити опосередковано, у комбінаціях з іншими основами або афіксами шляхом вирахування значення відомого компонента із загального лексичного значення слова)); в) достатньо подільні (= достатня подільність Н.О. Янко-Триницької: *акведук* пор. *аквамобіль, акваплан; демімонд* пор. *демісезон, демірельєф* (корінь як вільний або в осмисленому оточенні в інших словах, тобто усвідомлюється як морфема)) [2].

Найбільше суперечностей викликають слова з так званою недостатньою подільністю – із регулярним «афіксом» та унікальним «коренем», які глумачать або як недостатню подільні, або як неподільні (*фут-бол, волей-бол, бейс-бол*), що приводить до плутанини в термінології. На думку мовознавців, щоб виділити в їхньому складі морфеми, такі слова «мають володіти єдністю достатньо специфічного значення, яке властиве лише їм і тим самим відрізняє їх від слів іншої семантики, формально подібних на них» [3]. При цьому «в семантиці слів того чи іншого формально однорідного ряду, крім категоріального значення (тобто значення, яке «властиве цілій граматичній категорії чи лексико-граматичному класу слів: назва діяча, назва предмета, назва дій тощо» [3]. – О. К.), важливе певне специфічне значення, яке відрізняє слова цього ряду від усіх інших. Воно вказує на вид об'єктів, які об'єднуються таким категоріальним змістом» [3]. Наприклад, лише різниця в категоріальному значенні «предмет – особа» дозволяє Л.П. Крисіну вважати подільними такі групи, як *катер, глісер, скутер, кліпер*, – невеликий,

переважно спортивний чи військовий корабель, — з одного боку, та *стаер, спринтер, стопер* (значення діяча) — з іншого. Для того, щоб з'ясувати, чи є подільною основа у словах *дортуар, будуар, тротуар*, лише категоріального значення недостатньо. На думку мовознавця, тут слід враховувати специфічне значення: 'приміщення (кімната для...)'; з огляду на це *дортуар, будуар* Л.П. Крисін вважає подільними, а *тротуар* — ні [3].

Ще більше ускладнюється питання щодо подільності основ іншомовних термінів. Деякі мовознавці орієнтуються в першу чергу на спеціалізоване значення афікса, що дозволяє їм розглядати більшість іншомовних термінів як подільні. Пояснюють вони це тим, що подільність основ іншомовних термінів зумовлена впливом термінології на загальнолітературну мову. Як вважає Л.О. Шкатова, терміни іншомовного походження у вузькоспеціалізованій сфері є явно членованими, оскільки в ній «наявні компоненти термінологічної матриці, співвідносні з даними за формою і за значенням» [8: 96]. Саме ця явна членованість, характерна для терміносистем, і зумовлює членованість термінів, які функціонують у загальнолітературній мові, але членованість у більшості випадків слабка, оскільки в загальнолітературній мові «наявні лише окремі компоненти термінологічної системи» [8: 96]. Тобто терміни в межах терміносистем є подільними навіть тоді, коли мовці-нефахівці таку подільність не усвідомлюють (наприклад, *брамсель* пор. *брамстенъга, демімонд* пор. *демісезон, демірельсф*). Тому одне й те саме іншомовне слово-термін має різний характер подільності в системі загальнолітературної мови й терміносистемі, зокрема «іншомовні терміни є... слабкоподільними в загальнолітературній мові та явно подільними у вузько спеціальній сфері» [8]. Вони можуть посідати 2–5-й ступінь за шкалою подільності слів М.В. Панова [5: 214–215]. Хоча це і слабка подільність, але все ж таки подільність, яка відрізняється лише ступенем цього процесу: «від видільності в ряді одного з елементів (при залишковій видільності іншого) до повного розкладання слова на морфеми, коли частини іншомовного слова ідентифікуються як певні морфеми у двох співвідносних рядах слів» [5: 225].

На нашу думку, вишукування в ряді іншомовних термінів семантичної спільності кінцевих «афіксальних» елементів може привести до ситуації, коли подільними будуть уважатися основи запозичень, які в системі мови-реципієнта насправді є неподільними (наприклад, В.В. Виноградов виділяє суфікси в словах *орнамент, документ, інструмент, аргумент* [1]). Причина цього — перенесення на систему мови-реципієнта словотвірних зв'язків із системи мови-джерела, що зумовлене тим фактом, що мовець знає іноземні мови (на цьому свого часу наголошував ще І.О. Бодуен де Куртене). Наприклад, подільними є запозичені терміни *банкінг, картинг* (пор. *банк, карт*), однак неподільним є термін *трейдинг*, хоча їхні кінцеві елементи й мають спільну семантику — позначення процесу (калька англ. *трейдмарк* 'торгова марка' поки що не дає підстав для поділу слова *трейдинг*). Тому наявність вузькосемантичної спільності однакових кінцевих елементів іншомовних слів не завжди може бути підґрунтям для поділу їх основ, до того ж, ця вузькосемантична спільність може бути доволі суб'єктивною.

Наприклад, саме вишукування семантичної спільності кінцевих елементів через перенесення словотвірних зв'язків з англійської мови на мову українську може сформувасти в мовця хибне уявлення про те, що слова *бойлер, степлер, рекордер, експандер* є подільними, оскільки вони означають пристрій і подібні до повністю подільних слів *адаптер, маркер, сканер, стартер, тостер, принтер* (на фоні *адаптувати, маркувати, сканувати, старт, тост, репринт*), які виокремлюють вільний чи зв'язаний корінь та суфікс на позначення пристрою *-ер*.

Отже, підбиваючи підсумки нашого дослідження, ми можемо зазначити таке. Оскільки носієм основного лексичного значення в слові є корінь, то саме усвідомлення кореня як морфеми є, на нашу думку, основним критерієм для поділу основ слів. Тому подільними ми вважаємо такі основи іншомовних слів, зокрема й термінів, у складі яких виділяється регулярний (вільний чи зв'язаний) корінь і регулярний афікс (*банкінг – банк, теїст – теїзм*), регулярний корінь й унікальний афікс (*комікс – комічний*). Так звані умовно подільні / недостатньо подільні основи запозичень (*трейдинг*) – з унікальним коренем і регулярним афіксом – подільними, на нашу думку, уважати не можна. Вони лише тяжіють до подільності. Таке тяжіння зумовлене наявністю в лексиці української мови значної кількості слів із повною подільністю основи, що виділяють той самий афікс, для якого характерна вузька спеціалізація семантики. І в жодному разі не можна переносити словотвірні зв'язки мови-джерела на мову-реципієнт. Питання про те, які ж саме причини приводять до осмислення морфемної будови іншомовних слів і спричиняють появу їх подільності, потребує свого уточнення, що може стати предметом окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гимпелевич В.С. О членимости заимствованных слов в русском языке / В.С. Гимпелевич // Развитие современного русского языка. Словообразование. Членимость слова. – М. : Наука, 1975. – С. 192–198.
2. Карпиловская Е.А. Суффиксализация конечных основ заимствованных композитов в современном украинском языке / Е.А. Карпиловская // Восточнoукраинский лингвистический сборник. – Донецк : Донеччина, 1999. – Вып. 5. – С. 257–269.
3. Крысин Л.П. Ступени морфемной членимости иноязычных слов / Л.П. Крысин // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М. : Наука, 1975. – С. 227–231.
4. Потиха З.А. Современное русское словообразование / З.А. Потиха. – М. : Просвещение, 1970. – 384 с.
5. Русский язык и советское общество. Словообразование современного русского литературного языка / [под ред. М.В. Панова]. – М. : Наука, 1968. – 300 с.
6. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. – М. : Изд-во ун-та, 1968. – 310 с.
7. Шкатова Л.А. Заметки о членимости медицинских терминов / Л.А. Шкатова // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М. : Наука, 1975. – С. 151–159.
8. Шкатова Л.А. Членимость и производность иноязычных терминов / Л.А. Шкатова // Актуальные проблемы русского словообразования : в 2-х ч. – Ч. 1. – Самарканд, 1972. – С. 94–96.
9. Янко-Триницкая Н. Членимость основы русского слова / Н. Янко-Триницкая // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1968. – Т. XXVII. – Вып. 6. – С. 532–540.